

Szörényi László

Mitológia és irodalomoktatás

■ Látszólag agyoncsépelet téma, hiszen korábban már több iskolatípus óraterveinek, illetve több tantárgy oktatásának részeként megjelentek kiváló szakemberek által írott tankönyvek és segédkönyvek, amelyek elősegítették elsősorban a klasszikus görög-római mitológia, másodsorban a többi nagy nemzet vagy kulturális egység *hitregéinek és történeti mondáinak* tanítását.¹ Mégsem agyoncsépelet a téma, ugyanis a legújabb fölmérések szerint egy-egy iskolás gyermek legfőlőbb napi harminc percet hajlandó olvasásra fordítani. Ez bizony Weöres Sándor-tehetségű nyolc-tíz éves gyermekek esetében is kevésnek bizonyulna. Ami az új Sanyikákat illeti, ők még – nagy példaképüket követve – beszerezhetnek zseblámpát, hogy a paplan alatt olvassanak, de a többi nebulónak csak akkor érdemes zseblámpát ragadni, ha netán meg akarja keresni az akváriumba ejtett okostelefonját.

Jóindulatú kacagással kell visszautasítanunk mindazon, föltételezhető ellenvetéseket, amelyek konzervatív őslénynek nézve engem vagy más, hasonló vaskalapot, arról igyekeznének meggyőzni, hogy: no, de hiszen az interneten vagy a tévében látható sci-fik, horrorok, pornók és más népfelvilágosító híradók ugyanazon mitológikus elvek szerint szerkesztődnek, mint, mondjuk, Homérosz eposzai vagy a *Rámájana*, hogy ne is beszéljünk *A csendes Donról*. Ami igaz, az igaz: a 20-as, 30-as évek nagy irodalmi újtói, gondoljunk akár Joyce-ra vagy Szentkuthyra, vagy Németh Lászlóra,² természetesen használták a klasszikus, azaz görög-római mitológián kívül a skandinávot, hindut, buddhistát vagy akármit az indián mítoszoktól az eszkimókon át a szamojédig, rajtuk azután felnőtt egy vallástörténész-nemzedék, amelynek az angolszász világban és nálunk legismertebb képviselője Joseph Campbell. Ezen tudósokat azért említem, mert az ő tanítványaik viszont már minden gátlás nélkül átfogalmazták filmes narrációba a klasszikusokból, valamint a Joyce-ból és Joyce utáni irodalomból kivonatolható mitológikus szüzséket. Erről hosszan és részletesen beszél

éppen maga Campbell – különösen a szintén tanítványai közé számítható George Lucas *Csillagok háborújának* az elemzésekor – egy másik egykori tanítványának, Bill Moyersnek adott tévés életinterjú írott változatában.³

Még egy dolgot hozzá kell tennünk a hazai tanügy tragikus megváltozásának krónikájához, nevezetesen a latinoktatás gyakorlati eltűntét. Ez sok nyugat-európai országban is megtörtént, de minthogyha egyszer már elérte volna a mélypontot, és mára mintha újraépülni látszana a klasszika-filológiai oktatás. Hollandiában, Belgiumban és Németországban legalábbis ez a helyzet. Még az is megtörtént – ami nálunk viszont végképp hiányzik –, hogy, mintegy a latin-görög hiányának ellensúlyául, kialakult Amerikában és néhány nyugat-európai országban az a virágzó gyakorlat, amely egy kelet-ázsiai, pontosabban japán költői műfaj, a haiku utánözhatatlan töménységét házasította össze a latin nyelv szigorúságával, és ezért nem csupán önálló költészeti ágként, hanem oktatási segédmodszertanként is fölvirágzott a latin nyelvű haikuköltészet. Lássunk egy romantikus példát a holdvilágos éjéről:

*Oblitus est fur
in fenestra mea
lunam splendentem.*⁴

(A tolvaj otffelejtette ablakomban
a gyógyó Holdat.)

Akár mennyire kegyetlenül hangzik is, szerintem a latinoktatás eltűntetése a tantervekből az első, de döntő lépés az irodalomoktatás teljes felszámolásához. Hetente minimum három rádió-, tévé- vagy sajtónyilatkozatot olvasok arról, hogy úgy kell megreformálnunk az oktatást, hogy tekintettel legyünk az elhelyezkedésre, a munkanélküliség felszámolására és az innovációra. Mivel az illetékesek már maguk sem tanultak latint, vagy ha igen, akkor azt sikerrel elfelejtették – nem beszélve a magyar-, német-, an-

gol-, francia-, olasz- és történelemórán tanultakról, hogy most már ne is említsem a marxizmus valamely fölvizetett változatát vagy a zenetörténetet –, nyilván úgy képzelik, hogy jelenleg aránylag kevés az igény madárjósokra (haruspex), valamint Vesta-szüzekre (vestalis), ezért mind a fiú-, mind a leányoktatásból ki kell kapcsolni az ilyen „fölsleges” ismereteket. Mivel ezen tantervkészítők természetesen hazafiak, nyíltan nem merik kimondani, hogy Berzsenyit vagy Jókait felejtjük el, mivel folyton mindenféle görög-latin szavakat emlegetnek, ami csak fásasztja a szegény, megterhelt gyermeket. (Nézzem helyette inkább tévét, abból sem ért meg mindent, hiszen még a Jókai-filmeket is megszakítják női tampon- vagy szélgörcstabletta-hirdetésekkkel.)

Miért merem azt állítani, hogy ha elvész a mitológia, és legföljebb majd a viszonylag ritkán feltűnő Mozart-, Weöres Sándor-szerű csodagyerekek fogják a paplan alatt olvasni, mondjuk, Kerényi Károly, Trencsényi-Waldapfel Imre, Szilágyi János György vagy Ritoók Zsigmond összes műveit, akkor egyszer s mindenkorra vége lesz az irodalom iránti vágyak, kíváncsiságnak, szomjnak, amely pedig korábban nélkülözhetetlen és megszerzendő tulajdonságként szerepelt minden képzési tervben? Vegyünk egy példát. Kornis Mihály például 2017-ben, a *Látó* című marosvásárhelyi folyóiratban ilyen kulcsmondatok alá tömörítette a mitológia hasznát – pedig nemcsak a legnagyobbakra hivatkozott, hanem olyan, rendkívül hasznos és szinte minden kultúrnyelvre lefordított kis kézikönyvecskére is, mint az amerikai Edith Hamilton mitológiája –, mint a következő alfejezetcímek: „A görög mitológia alakjai rád néznek”; „Nekünk itt van az Olümposz”; „Időtlenességben élnek”; „A legszebb égi és földi nőket Zeusz akarja magának!”; „Az istenek, figyelemre méltó, nem tudnak szeretni”; „Megtudod, amit tudni akarsz”; „A mitológia jótett”. Gondol a potenciális mitológiafogyasztók azon rétegére is, amelyik már kívülről tudja Rejtő Jenőt, ezért az egyik alfejezet címe: „Odüsszeusz álnevének jelentése: Nedudki”. Azután komolyra is fordítja a szót, mert a jámbor olvasót figyelmezteti, hogy ne jusson azok sorsára, akik nem veszik észre – ostobaságból vagy azért, mert lebeszéli őket az olvasásról –, hogy a mítoszok nélkülözhetetlenek önmagunk megértéséhez és megismeréséhez, hiszen e történetek ennek a megismerési folyamatnak a modelljei: „Mit jelent ez? Azt, hogy a képzeletünkben a létezésükben megnyilatkozó igazsággal – amit az ő alakjuk képvisel bennünk ezután, már ha képesek vagyunk újra és újra szembenézni velük – megláthatjuk őket a sorsunkban. Bennünk élnek. Nemcsak

halljuk a szavukat, de általunk szólunk. Amikor azt érzem, hogy életem történetének egyik vagy másik részlete hasonlatos ahhoz, ami görög istennel vagy hőrosszokkal történt, helyesebben történik, olyankor ezek az erők, dinamikus hatnak az életemben, ez életem jóleső tapasztalata. Örömben vagy fájdalomban érlelődöm.”⁵

Röviden: tehát nélkülözhetetlennek tartom, hogy legalább minden nagyobb városban legyen egy vagy két gimnáziumi osztály, ahol latinul tanítanak, és az országban legalább három-négy helyen olyan is, ahol görögöt. Ehhez kapcsolódóan akkor rendelkezésre állnak vagy megírhatóak – mert van erre a munkára elég szakember – azok a görög-római mitológiáról szóló segédkönyvek, amelyek régebben is kísérték a nyelvkönyvet, ugyanúgy, mint a reáliákat tartalmazó és általában *Római élet* címet viselő segédkönyvsorozatok. Mivel a már emlegetett Hamilton először 1940-ben megjelent könyve későbbi kiadásaiban hozzácsapta függelékben a skandináv mitológiai bevezetőt is – sajnos a magyar fordításból ez hiányzik⁶ –, ehhez az elképzelt és szükséges segédkönyvhöz hozzá kell illeszteni olyanokat, amelyek tartalmazzák a nagy kultúrákhoz kapcsolódó mitológiákat, így a skandinávot, az indiait, a kínait, a japánt, az afrikaiakat, az észak- és dél-amerikai indiánokat, az ókorból a sumért és az akkádot, valamint az egyiptomit stb., stb. Az elmúlt fél évszázadban kitűnő könyvek jelentek meg ilyen célzattal: Trencsényi-Waldapfel Imrétől a görög mítoszokról, Boronkai Ivántól a római mondákról, Dömötör Teklától a kelta mitológiáról, Bernáth Istvántól a skandináv mitológiáról, Dobrovits Aladár, Kákossy László és Komoróczy Géza közös munkájaként, Trencsényi-Waldapfel Imre bevezetőjével az ókori közép-kelet regéiről stb. Természetesen ami a tantervet illeti, úgy kell beosztani, hogy mindig azok kerüljenek be egy-egy osztály kötelező olvasmányai közé, amelyeknél az élő főnyelv az angol vagy a francia, vagy az olasz stb. A magyar irodalom oktatásához viszont minden osztályban be kell állítani egy olyan könyvet és szöveggyűjteményt, amely a magyar középkori irodalomban, illetve a folklórban megmaradt regéket és mondákat tartalmazza, ha természetesen nem olyan teljes formában is, mint ahogyan azt annak idején Ipolyi Arnold hatalmas vállalkozása összefoglalta, viszont hozzá kell csatlakoztatni egy olyan gyűjteményt, amely tartalmazza egyrészt a finnugor, illetve uráli rokon népek mitológiáját, valamint a nemzetté formálódáshoz nélkülözhetetlen török népek mítoszaiból és folklórából annyit, amennyinek van magyar párhuzama vagy jelentősége.

Ha már az előbb erdélyi példát hoztunk, akkor a gondolatmenetnek ezt a részét talán a most hatvanéves Kovács András Ferenc egyik versének (*Latin szerelem*) részletével tudnám illusztrálni, ahol a nyelv kétértelmű mitológemáját felhasználva alkot Catullus – hommage – -fordítás és -parafrázis között lebegő műfajban valamit, ami jóval többről szól, mint amire a mítosz ráébreszthet minket, de nem ébrednénk rá soha, ha nem lenne mítosz:

... *Odi et amo. Két nyelv
feszül most egymásnak a világ valahány
szaváért – védtelenül, csupaszon, szerető
dühbe vonaglón, összefonódva a néma
harcban, egybesimulva, habár sohasem
lehet eggyé... Odi et amo. Odi et amo.
Ó diadalmas vad keserűség vív a
világért, két feszülő nyelv – és mi nem
értjük, a megfeszítettek, a szó kusza kínját,
Clodia, szentem, a csókban...*⁷

Van még egy hallatlanul fontos, de a mostani adott keretben nem tárgyalható, csak érinthető probléma. Ez a vallás- vagy hitoktatásnak és a mitológiának mint tantárgynak vagy segédtantárgynak egymáshoz való viszonya. Félreértés ne essék, hittant vagy valami hasonlót az egyházi fenntartású középiskolákban tanítanak, noha jó volna, ha a vallásokról alapvető tudnivalókat tartalmazó tárgyat kitalálnának a világi fenntartású iskolák számára is, tekintettel arra, hogy nem tudok elképzelni olyan műveltséget, amelyből ez a szegmens hiányozhatnék. A szocializmus hosszas betegeskedése idején „világnézetünk alapjai” címmel tanítottak valamifajta izét, amely az ateista közhelyek, a lebutított filozófiatörténet és a kínos semmitmondás szerencsés keveréke volt. De arra talán jó, hogy értelmesebb gyermekek, akik szintiszta ateista családi környezetből jöttek, gyorsan bemenekültek a legközelebbi ezoterikus szekta védősármányai alá. Vagy beatzenével próbálták megostromolni a kissé konzervatív plébánost, aki esetleg nem dobta ki őket. Ezt nem kívánom vissza, de az talán nem ártana, ha valaki egyszer az életben meg tudná különböztetni egymástól, mondjuk, a müezzint és a boncot, már nem is beszélve Jézusról és Zarathustráról. Joseph Ratzinger még pápává választása előtt egy igen alapos tanulmányában úgy ábrázolta a világ jelenlegi helyzetét a globális konvergencia, illetve a globális szembenállás szempontjából, hogy szerkesztett egy törzsfát, amelyben három nagy korszakra osztotta fel a vallások történetét: az első a primitív megtapasztalásoknak nevezett ősköd, tehát

az írásos emlékek előtti és az orális és régészeti hagyományból is csak részlegesen rekonstruálható, történelminek még nem nevezhető korszak; erre következnek a mitikus vallások, majd ezekből három kitörés története vezet a jelenlegi tendenciákhoz: az egyiket misztikának lehet nevezni, a másikat monoteista forradalomnak, a harmadikat felvilágosodásnak. Ez utóbbi egyenesen a görög mítoszkritikából származik, befolyásolja a keresztény patrisztikát, sőt, az iszlám kezdeti szakaszát és egyes teológiai irányzatait is; a két előbbi pedig, a misztika és a főleg Zarathustra és Jézus nevével jellemezhető monoteista forradalom pedig kölcsönösen megpróbálja a másikat befolyásolni vagy kísérleteket tesz az esetleges egybeolvadásra. Ennek egyik legismertebb példája természetesen az amerikai kontinensen ismerős buddhista-konfucianus-taoista-keresztény konglomerátum, amely igen sok protestáns egyházat jellemez, de vannak hívei a katolikusok között is; de van a misztika és a felvilágosodásnak nevezhető szemléletmód között is közeledés vagy azonosítási lehetőség, főleg, ha a Dionüsziosz Areopagita nevéhez fűződő „negatív teológiára” gondolunk.⁸ Ennek alapján tökéletesen jogosultnak érzem, hogy a gimnáziumokban kell adni valamiféle vallástörténeti alapképzést akkor is, ha a jövő évi nemzeti bevétel nem fog gyarapodni, mondjuk, azzal, hogy egy japán autógyárat idecsalogatunk, mondván, hogy itt a sintoizmust magas szinten művelő benzinkutasok is vannak. (Persze ehhez humán tagozatokat kellene nyitni, de tartok tőle, hogy sok, pedagógiai ügyekben illetékes személyiség nem értené, hogy mi köze van, mondjuk, a görögöknek a Humanichoz, hiszen a görögök, ők csak tudják, saruban jártak.)

Három a magyar igazság, akkor is, ha a három, mint tudjuk, meglehetősen misztikus szám, akár a teológia, akár a kabbala, akár a politikaelmélet szemszögéből nézzük (ez utóbbival a népfenség hármasságára célzok), ezért ha már volt két marosvásárhelyi példánk, akkor legyen egy harmadik is: ez Markó Béláé, aki az általam ismert nagy, élő költők közül talán a legfontosabbat írta a halál mint valóságos, illetve mint mitikus fogalom és a nyelv kapcsolatáról a *Nyelvtan* című versében, amelyben ő, mint romániai magyar költő férfi, egy romániai szlovák költőnővel beszélget, és kicserélik megfigyeléseiket arról, hogy melyik nyelven milyen nemű a halál, nemcsak az állam nyelvét véve figyelembe, és nem csupán önnönmaguk anyanyelvét, hanem a mindkettőjük által ismert németet és franciát is, és végül is a beszélő, azaz a magyar anyanyelvű férfi megnyugszik, mert így fejezi be ezt a narrációt:

... magyarul tanultam meg képzelni, képzelegni,
képeket látni a szavak mögött, de ez a
nőnek látott halál most megnyugtat valamiért,
akármilyen szörnyű, akármilyen bűzös leheletű,
de ezek szerint nem csak életre, hanem
halálra is asszony szül minket,
fekete ruhás csontváz ölében meggyünk el,
figyelem a bukaresti hangzavarban
az elnehezült temesvári szlovák költőnő
nyugodt arcát, más a képzeletünk, gondolom,
amit nem látunk, az is különbözik,
szeretném megkérni, hogy képzeljen
majd nekem is egy olyan halált.⁹

Véleményem szerint a versből nemcsak az a tanítás vonható le, hogy nyelv és mitológia a legszorosabban és elválaszthatatlanul összefügg, és nemcsak az, hogy mivel a költészet nyelv, ezért tehát a költészet és a mitológia is elválaszthatatlanul összefügg, hanem az is, hogy a mitológia azért nélkülözhetetlen minden, saját nyelvet használó vagy azt megérteni, vagy elsajátítani kívánó más nyelvű, más nemzetiségű ember számára, mert maga a mitológia is költészet, illetve a mitológia a költészet nyelve. A költészet pedig nem csupán azt jelenti, hogy a sok művészet közül az egyiknek, az irodalomnak a verses, metrikus, zenével rokon válfaja, hanem átvittebb értelemben gyűjtőneve minden művészetnek, mint az emberi kultúrát az emberi vadságtól megkülönböztető attribútumnak. Schiller legalábbis így gondolta. Sajnos nem lehet ideiktatni azt az egész, gyönyörűsége költeményt, amelynek *Görögország istenei* a címe, de idézzünk belőle legalább, mégpedig azt a strófáját, amely gyászolja a szép istenvilág elpusztulását, amikor a természet már tulajdonképpen nem is él, csak árnya maradt meg, ezért:

*Azt a gyönyört, melyet ad, nem érzi,
fenségétől fel nem lelkesül,
nem látja a Lelket, mely vezérli,
örömem hevétől nem hevül,
nagyságát nem érti mesterének,
mint közönyös ingaóra, jár:
isteneit veszítve a természet
a súlytörvény rabja már.¹⁰*
(Rónay György fordítása)

Berzsenyi Dániel 1817. március 12-én írt egy levelet Kazinczy Ferencnek, amelyhez mellékelte *Hymnus Keszthely' Isteneihez* című versét. Szokása szerint kicsinyli önmagát és a küldeményt is; a filozófok között is néha-néha

található gonosz emberek ezt úgy szokták értékelni, hogy naná, vágyott arra, hogy megsimogassák a buksi fejét, ezért móríkálta magát, mégpedig így: „Barátom, hat napi vajúdás után Musám egy korcsot szült, feje Schiller, mel-le Bersenyi, lába Horác, nyelvére nézve Semineologus, mellynek a' tudós magyar világ tán még hírét se hallotta; tekintsd meg kérlek s mond meg mit tegyek vele.”¹¹ Kazinczy vette a lapot, és így válaszolt: „Hat napi vajúdás után Múzád nem azt a' Chimaerát szülte, mellynek feje Schiller, közepe Berzsenyi, hátulja Horát, hanem olly nagy tűzű Ódát, a' mellyet csak tőled halla még a' Haza. Melly erő! Melly képek! melly nyelv!”¹²

A vers elemzői természetesen gondosan föltérképezték mindazokat a hasonlóságokat, illetve indítatásokat, amelyeket Schillerből és Horatiusból meríthetett Berzsenyi.¹³ Érdekes módon azonban nem a *Görögország istenei*re gondoltak, hanem főleg *Az eleusis ünnepre*, az ott szereplő és a földművelést meghonosító Ceresre és a múzsákra, akik a Berzsenyi-költeményben is szerepelnek. Azonban Berzsenyi inkább céloz Schillerre, semmint hogy átvenne tőle, mert hiszen nála a földművelés pártolása, illetve a költészet és a többi művészet támogatása nem azért emelkedik ki a többi, esetleg más istenek által támogatandó foglalatosság közül, mert Festetics György a keszthelyi Helikonnal mint a Georgicon mellé szervezett ünnepség vagy ünnepségsorozat alapításával éppen csak erre törekedett volna! Sokkal inkább azért, mert a Berzsenyi által elválaszthatatlan kettősségnek érzett műveltség eszményét ő a békés munka és a felszárnyaló művészi alkotás elválaszthatatlan egységében akarta ábrázolni. Cereset együtt Apollóval és az ő fennhatósága alá tartozó múzsákkal, szembeállítva az összes többi istennel, akiket viszont egy Horatius-allúzióval iktat ki a maga költői világából. Azonban ez az allúzió is, vagyis a horatiusi, Agrippához címzett óda (*Carm. I. VI.*) néhány kelléke, azaz a világméretű háborúkra és győzelmekre való utalás sem csupán allegorizálása a napóleoni háborús korszak földrendítő eseményeinek – legyen szó akár áldozatról, akár vereségről vagy győzelemről –, hanem ez az elutasítás úgy szól saját korához és vágyott olvasóihoz, hogy sokkal egyetemesebb. Nem elégszik meg ugyanis az Augustus, illetve ez esetben Ferenc császár dicsóításának elutasításával csak azért, hogy az epikus tárgy és modor helyett mintegy felajánlja az erotikus költészet szépségeit, beleértve a férfiakat kifinomult manikűrözés után karmolászó hölgyek említését, hanem ezt a gyönyörűen morbid horatiusi iróniát¹⁴ Berzsenyi összekapcsolja a Schiller negyedik költői ciklusában a *Görögország istenei* előtt olvasható legelső verssel, amely *Az új évszázad*

kezdetén címet viseli. Ugyanis abban Schiller az egész modern történelmet, beleértve a XVIII. és XIX. század fordulóján dúló világháborúkat, a legnagyobb ocsmányságnak tekinti, nem látván semmi különbséget például a franciák és a német birodalom közötti esztelen háború és az angol, pénzvágy uralta tengerentúli imperializmus között; az egész Föld, úgy, ahogy van, tulajdonképpen műzsailag lakhatatlan. Egy ország van csak, ez azonban nincs a földabroszon:

*A szív csöndes szentélyébe fuss hát
A világból, mely forrong vadul.
Egy szabad hon van csak: Álomország;
És a szépség csak dalban virul.
(Kálnoky László fordítása)¹⁵*

Ez az Álomország (Reich der Träume) nem egyéb, mint az a zug, amelyet Schiller a *Görögország istenei* idézett részletében „isteneit vesztett természetnek” nevez, és amely az eredetiben az isteneitől megfosztott természet („entgötterte Natur”) nevet viseli. Tehát a történelem ellen egyetlen antidotum létezik (ez nem azonos a véralvadáságtól, noha lassan már csak a patikusok tanulnak latinul), és ez az ellenszer: a költészet!

Jelszavunk legyen tehát: aki magyar, tanuljon latinul!

JEGYZETEK

- 1 A mitológia Kerényi Károly által is megkülönböztetett két fő ágának, azaz az istenekről és a hősökről szóló történeteknek régebben bevett magyarosítási kísérleteire is utalok ezekkel a kifejezésekkel. Kerényi elemzése nemcsak az ókori művek, hanem a klasszikus és modern irodalom önálló olvasás révén való elsajátítását is segítik.
- 2 NÉMETH László: *A mítosz emlőin. Ars poetica helyett* = Sziget: Brelich Angelo, Gulyás Pál, Kerényi Károly, Kövendi Dénes, Németh László, Prohászka Lajos tanulmányai. Pápa, kiadta Kerényi Károly, a Pápai Főiskolai Nyomda, 1939, 28–34. Elég most itt az esszé meghökkenítő kezdetét idéznem: „Ha egy fiatal író megkérdezné: »Milyen diétára fogjam a lelkem, hogy nagy eredményeket érjek el?«; azt mondanám: »Olvass mitoszokat«. Ez a tanács ellentétben áll ifjúkorunk gyakorlataival. Mi modern irodalmat olvastunk.” Uo., 28.
- 3 CAMPBELL, Joseph – MOYERS, Bill: *A mítosz hatalma*. Ford. BARTÓK Imre, Bp., Szenzárt, 2019
- 4 <https://www.poemhunter.com/poem/1116-latin-haikus>
A latin haiku műfajáról vö. *Tonight They All Dance*. 92 La-
tin & English Haikus. Ed. SACRÉ, Dirk, SMETS, Marcel, Illinois, Bolchazy-Carducci, 1999. Latinul írt haikukat a Szlovákiában élő magyar költő. BETTES István: *Égtenger Úszató. Harminc év versei 1997–2007*. Pozsony, Kalligram, 2007, 310–313.
- 5 KORNIS Mihály: *Álomképek görög napfényben = Látó*, 2017, 5. sz., 75–88., 86.
- 6 HAMILTON, Edith: *Görög és római mitológia*. Ford. KÖVES Viktória, Bp., Holnap, 1992
- 7 KOVÁCS András Ferenc: *Lelkem kockán pörgetem. Versek (1982–1992)*. Pécs–Bukarest, Jelenkor–Kriterion, 1994, 89.
- 8 RATZINGER, Joseph / XVI. Benedek pápa: *A keresztény hit és a világvallások*. Ford. SZIKORA Tünde, SZOPKÓ Márk = Uő: *A közép újrafelfedezése. Alapvető tájékoztatók. Négy évtized szövegei*. TRAUTWEIN Éva et al, Bp., Szent István Társulat, 2008, 68–93.
- 9 MARKÓ Béla: *Nyelvtan = Kortárs*, 2019, 10. sz., 3–4.
- 10 SCHILLER, Friedrich: *Görögország istenei (Die Götter Griechenlands)*
https://www.magyarulbabelben.net/works/de/Schiller%2C_Friedrich/Die_G%C3%B6tter_Griechenlands/hu/11664-G%C3%B6r%C3%B6gors%C3%A1g_istenei
- 11 BERZSENYI Dániel *levelezése*. Szerk. FÓRIZS Gergely, Bp., Editio Princeps, 2014, 243. sz., 489–492., 489.
- 12 BERZSENYI Dániel *költői művei*. Szerk. MERÉNYI Oszkár, Bp., Akadémiai, 1979, 787. Kazinczy sem volt, úgy látszik, epétlen, ezért az eredetileg lábna induló Horácot megtette „hátlójának”.
- 13 Vö. FÓRIZS Gergely: *„Álpeseken Álpesek emelkednek” A képzés eszménye Berzsenyi elméleti szövegeiben*. Bp., Universitas, 2009, 31–37.
- 14 Vö. FERENCZI Attila: *Berzsenyi és az új Horatius = Az ismeretlen klasszikus. Berzsenyi-tanulmányok*. Szerk. FÓRIZS Gergely, VADERNA Gábor, Bp., Reciti, 2018, 17–30.
- 15 SCHILLER, Friedrich: *Válogatott művei I–II*. Szerk. VAJDA György Mihály, ford. ÁPRILY Lajos et al, Bp., Új Magyar Könyvkiadó, 1955, I., 101–102., 102.